

פוסט גוש אמונים: על אמונה, גאולה ומשיחיות בהתנחלויות הגדה המערבית

אסף הראל

המחלקה לאנתרופולוגיה, אוניברסיטת רטגרס

הקדמה

אוכלוסיית המתנחלים היא ברובה חילונית או חרדית, אך חקר מפעל ההתנחלויות מעניק תשומת לב חסרת פרופורציה למתנחלים אמוניים מהזרם הדתי-לאומי ומהזרם החרדי-לאומי. כך למשל, רבות נכתב על צמיחתו של גוש אמונים ועל קשריו האינטימיים לרב אברהם יצחק הכהן קוק (הראי"ה), לבנו, הרב צבי יהודה הכהן קוק (הרצי"ה) ולישיבת מרכז הרב.¹ גוש אמונים הוקם באופן רשמי בתחילת 1974, אך חזונו בא לידי ביטוי כבר ב-1967, עם תחילת ההתיישבות המחודשת בכפר עציון ולאחר מכן במלון פארק שבחברון.² האידיאולוגיה של גוש אמונים מבוססת על תיאולוגיה משיחית הכורכת גאולה עם חיבור פיזי בין יהודים ובין הארץ המובטחת, חיבור אשר יוביל את ההיסטוריה אל עבר סופה הגואל. בתיאולוגיה זו

* מאמר זה מבוסס על עבודת הדוקטור שלי, שראשיתה במחקר אתנוגרפי שהחל בשנת 2005 כגוש קטיף (בתקופת יישומה של תוכנית ההתנתקות) והמשיך במחקר שדה בקרב מתנחלים אמוניים ופולסטינים בגדה המערבית. המחקר בגדה המערבית כלל מגורים בהתנחלות במשך 18 חודשים ב-2010–2011. המחקר ועבודת הדוקטור נערכו בתמיכת מלגה ומענק מקרן המדעים הלאומית של ארצות הברית (NSF GRF, NSF DDIG) וכן בתמיכת Mellon/ACLS Dissertation Completion Fellowship. כמו כן תודתי נתונה לאריאל הנדל, לאורנה יואלי-בנבנישתי, לזהר כוכבי, לעורך כתב העת איתן ברוסוף ולקוראים האנונימיים מטעם תיאוריה וביקורת שסייעו לי לשפר את המאמר.

1 על גוש אמונים ראו רובינשטיין 1982; רביצקי 1996; אלדר וזרטל 2004; טאוב 2006; ארן 2013;

Newman 1986; Lustick 1988; Gorenberg 2006; Feige 2009; Schwartz 2009

2 גדעון ארן (2013) אף מאתר את שורשי גוש אמונים בשנות החמישים של המאה העשרים.

האדמה הקדושה היא בת זוגו המרחבית של העידן המשיחי, והמדונה היהודית הופכת גם היא לאובייקט מקודש, לביטוי פוליטי של תכלית אלוהית; הגבול בין קודש וחול מיטשטש בזמן שההווה מאיר בניצוצות המעידים על קרבתה המיוחלת של הגאולה (רביצקי 1996).

קשה להפריז בהשפעתה של פוליטיקת הדת של גוש אמונים על הגיאופוליטיקה של האזור, על חיי הפלסטינים, על מאפייניה הדמוקרטיים של מדינת ישראל ועל עיצוב היהדות. כאשר השפעה זו מתווספת לאיכויותיה הפתייניות של תנועה בעלת כוח חברתי-תרבותי יוצא דופן, הדומיננטיות של גוש אמונים בחקר ההתנחלויות מובנת בהחלט. אך ההתמקדות הצרה יחסית בגוש אמונים דחקה לשוליים היבטים נוספים בעלי חשיבות, כגון תרומתה של המדיניות הניאו-ליברלית לצמיחת ההתנחלויות (Weiss 2011). נוסף על כך, גוש אמונים זוהה והוגדר לעתים קרובות כתנועה פונדמנטליסטית.³ תיוג זה הקל את זיהוים של מתנחלים אמוניים כאחרים משאר הישראלים, פירש את אמונתם כהריגה מהיהדות והציג את פעולות ההתנחלות שלהם כשונות מאוד מפרקטיקות של התיישבות בצד האחר של הקו הירוק.⁴ בקצרה, השימוש בפרדיגמת הפונדמנטליזם הדגיש את ההבדלים בין התנחלות ובין ציונות ויהדות וטשטש את הדמיון ואת הרצף ביניהן.

ככלל, חקר גוש אמונים התפתח בתקופה שבה גוש אמונים חדל להתקיים כתנועה מאוחדת (בתחילת שנות השמונים) וכוחו החל להתפזר בין רבנים וגופים פוליטיים-ביצועיים כמו מועצת יש"ע ואמנה (Dalsheim and Harel 2009).⁵ אולם אף על פי שגוש אמונים חלף מן העולם, הוא שרד כ"טיפוס אידיאלי" (Weber 1949 [1904]), כלומר כמושג המכיל ומייצג את כל המתנחלים האמוניים. אחת התוצאות העיקריות של נוכחות מתמשכת זו של גוש אמונים היא ההומוגניזציה של אוכלוסייה הטרוגנית, שהרכבה הפנימי הוא בעל חשיבות פוליטית ותרבותית. כיום אוכלוסיית המתנחלים האמוניים היא בעלת מנעד רחב של אוריינטציות תיאולוגיות העוסקות בין היתר במשמעותה של הגאולה, בקשריה למדינת ישראל וכמובן בשאלות של שליטה וריבונות במרחב הישראלי-פלסטיני.

מאמר זה מבוסס על מחקר אתנוגרפי, והוא סוקר בקצרה ארבע תצורות של משיחיות בקרב מתנחלים: המשיחיות המוכחשת של תושבים באלון שבות, הניאו-חסידות של מעגלי הרב יצחק גינזבורג ושל הרב מנחם פרומן והממלכתיות המיסטית של הרב צבי ישראל טאו. במאמר אצביע על שינויים עכשוויים בקרב מתנחלים אמוניים ואטען כי המשיחיות נותרה כוח מרכזי במפעל ההתנחלויות, אך היא מגוונת יותר מבעבר. לבסוף, המאמר מעלה את אפשרות צמיחתה של משיחיות פוסט-ציונית בקרב מתנחלים, כלומר משיחיות שאופייה נגזר

3 על פונדמנטליזם וגוש אמונים ראו Feige 2007; Inbari 2007; Sivan 1995; Aran 1991; Lustick 1988; 2009.

4 רונק 2013; רוט 2014; Dalsheim 2011; Fischer 2007.

5 התפרקות גוש אמונים קשורה, בין היתר, לפטירתו של הרצ"ה, לנסיגה מסיני ולחשיפת המחותרת היהודית — גורמים שהותירו את התנועה עם חילוקי דעות בנוגע לטיב המאבק לשלמות הארץ וללא מנהיג כריזמטי.

מהניכור הגובר כלפי הפוליטיקה הציונית החילונית, משיחות השואפת לסיום תפקידה של הציונות החילונית בתהליך הגאולי.

את הסיבות למגוון המשיחי הנוכחי בקרב אוכלוסיית המתנחלים האמוניים ניתן לאתר בקידושו הדתי של הפרויקט הציוני עוד בטרם הקמת מדינת ישראל, קידוש אשר יצר את התנאים החברתיים להתפתחות מתחים בין מציאות ארצית לאידיאלים נשגבים (רביצקי 1996). מתחים אלו הוטענו ביתר שאת כאשר שאיפות משיחיות וכיבוש אדמות חברו יחדיו בעקבות שתי המלחמות שמהן נולד גוש אמונים: מלחמת 1967 ומלחמת 1973. משנת 1982 ואילך, סדרה של נסיגות טריטוריאליות, ששיאן ב-2005, הניעה תהליכי שינוי הקשורים לניסיונות דתיים ליישב בין ערכים אלוהיים לבין פוליטיקה גשמית (Inbari 2014). עם זאת, אי-אפשר להבין את תהליכי השינוי בקרב מתנחלים אמוניים רק באמצעות בחינת צדו המזרחי של הקו הירוק, שכן הם קשורים גם לשינויים בחברה הישראלית בכללותה כגון תהליכי ליברליזציה ושחיקת האתוס הציוני ההתיישבותי (Fischer 2007). מעבר לכך, השינויים שחלו בקרב מתנחלים אמוניים הם חלק מתהליכים גלובליים רחבים שמתרחשים בדתות אחרות ובאים לידי ביטוי גם בתהליכי שינוי ביהדות האורתודוקסית בסוגיות כגון מקומו של היחיד בתוך הכלל, מעמד האישה וטיב היחסים עם העולם החילוני והלא-יהודי. נוסף על כך, המתנחלים הם סוכני שינוי בעלי עוצמה רבה, ומתנחלים אמוניים על אחת כמה וכמה.

מדירה של ההבדלים האידיאולוגיים בקרב מתנחלים אמוניים באמצעות כלים כמותיים היא בעייתית לפחות בשל שתי סיבות הקשורות זו לזו: (1) מחסור בנתונים סטטיסטיים כאשר למגוון האידיאולוגי בקרב האוכלוסייה היהודית בגדה המערבית; (2) זהות חברתית-תרבותית היא קטגוריה נזילה והיברידית. עם זאת, בהתבסס על המאפיינים הדתיים של התנחלויות שונות, ההערכה הכללית היא שמתנחלים אמוניים מונים כשליש מ-360,000 הישראלים שבגדה המערבית (ללא מזרח ירושלים).⁶ כמחצית מהמתנחלים האמוניים משויכים לזרם המיסטי והמחצית האחרת משויכת לזרם הלא-המיסטי של הציונות דתית (למשל, השלוחות ההיסטוריות של תנועת המזרחי והמפד"ל). אפשר לראות בתושבי אלון שבות מייצגים של הזרם הממלכתי הלא-המיסטי של מתנחלים ציונים-דתיים, ואילו הרב טאו וחוגו מייצגים זרם הולך וגדל של שמרנות דתית וממלכתיות הקשורה עמוקות למיסטיקה המשיחית מבית מדרשם של הרבנים קוק. חסידי הרב גינזבורג והרב פרומן, לעומת זאת, משתייכים לקבוצות שוליים עכשוויות בקרב המתנחלים האמוניים וייתכן שמספרם אינו עולה על כמה מאות. עם זאת, משמעותם וחשיבותם אינן נמדדות בהכרח על פי גודלם: כפי שגוש אמונים היה בראשית דרכו תנועה קטנה, כך ייתכן שגם הם מעידים על הופעתן של צורות משיחיות הולכות וגדלות.

6 יש גם מתנחלים אמוניים בקרב 200,000 הישראלים המתגוררים ב-12 השכונות היהודיות במזרח ירושלים, אולם מספרם קטן מאוד בהשוואה לנוכחותם בגדה המערבית.

המושג משיחיות טעון לעתים קרובות בקונוטציות שליליות כמו אי־רציונליות, מיסטיקה ואפוקליפסה. מטענו השלילי של המושג משיחיות איננו רק שיקוף של פחד מההיסטוריה האלימה למדי של התפרצויות משיחיות ביהדות; הוא מבטא גם את ההבניה המודרניסטית של הסובייקט הדתי כפרימיטיבי וחסר היגיון (Harding 1992). זאת ועוד, אני סבור כי ההבחנה היוריסטית של היחסים בין משיחיות וגאולה כמשקפים את הקשרים שבין דרך ומטרה יכולה להועיל לסקירת התופעה המשיחית העכשווית בקרב מתנחלים. לכן אני רואה במשיחיות מכלול של רעיונות, תחושות ופעולות מהפכניות המכוונות כלפי הגאולה. המשיחיות היא אפוא כוח אנושי המניע את התהליך הגאולי כמסע אל עבר הגשמה אישית, כללית ואוניברסלית.⁷

משיחיות היא יותר מאמונה בדמות משיחית (Idel 2000). היא תופעה שבה ההווה נדחס, מתכווץ וכמעט מתאייץ בשל משקלו הכבד של העבר המהולל וכוחו הסוחף של העתיד הנכסף. בעת הגשמתה המשיחיות מתורגמת לפרקטיקות שמסיתות את מרכז הפעילות אל ההווה אשר נשלל וממומש בו בזמן כחלק מעשייה מהפכנית בעלת ייעוד גאולי. לכן פעולות משיחיות מתוארות לעתים כבעלות "תפיסת זמן יחודית" ה"מונעת על ידי תחושה אקוטית של מידיות ודחיפות" (Kravel-Tovi and Bilu 2008, 64). ואכן, כפי שהדגים גדעון ארן (2013), בראשית ימיה של תנועת גוש אמונים חלק נכבד מאנשיה ומתומכיה התאפיינו בתשוקה ובאמונה מיסטיית עמוקה בהתממשות הקרבה ובאה של הגאולה. עם זאת, כיום הרבה מתנחלים אמוניים אינם מציגים אותו להט ואותה דחיפות משיחית כמו בעבר. ישנם, לדוגמה, מתנחלים שאינם מבקשים לחולל מהפכה מידית ופועלים בסבלנות ובאטיות אל עבר הגאולה, וישנם גם אלו המרגישים מסופקים ונינוחים למדי בסיטואציה הנוכחית; למשל, מתנחלי אלון שבות, אחת ההתנחלויות הציוניות־דתיות הוותיקות והמבוססות.⁸

גאולה במקום משיחיות: ההתברגנות של חיי ההתנחלות

אלון שבות הוקמה ב־1970 כאשר ישיבת הר עציון, ישיבת ההסדר הראשונה בגדה המערבית, עברה לאתר היישוב ממקום מושבה הזמני בכפר עציון. היחסים בין אלון שבות ובין גוש אמונים הם מורכבים. לדוגמה, אף על פי שהקמת הישיבה ואלון שבות קדמה להקמה הרשמית

7 לא ניתן להעמיד את מורכבות התופעה המשיחית ואת היחסים הסבוכים שבין משיחיות לגאולה על בסיס ההבחנה הפשוטה שאני מציע כאן בין משיחיות לגאולה. עם זאת, הבחנה זו מספיקה לצורך סקירה כללית של המגוון המשיחי בקרב המתנחלים האמוניים.

8 אל מול הטענה שמפעל ההתנחלויות הוא מהפכני ביחס לצינונות אפשר לטעון כי ההתנחלויות דווקא מגשימות, משלימות ופותרות סתירות מהותיות של המפעל הציוני בשאלות היהדות והקשר לארץ ישראל. זו העמדה של חלק ניכר של המתנחלים האמוניים. עם זאת, שלא כמו עמדות ביקורתיות המצביעות על דמיון ועל המשכיות בין מעשי ההתיישבות לפני 1967 ובין פעולות ההתנחלות אחרי 1967 במטרה להצביע על בעיות מוסריות ביחס לפלסטינים ולאוכלוסיות מיעוט, עמדה זו נוטה לראות בצינונות החילונית שלב זמני וחולף בתהליך הגאולי, ובגישה מטפיזית זו נעוצה בעצם מהפכנותה המשיחית.

של גוש אמונים, בהקמת הישיבה היה מעורב, בין היתר, הרב חנן פורת (1943–2011), ממקימי תנועת גוש אמונים, שפעלה לייסוד התנחלויות, לעתים תוך כדי עימות עם רשויות החוק.⁹ עם זאת, אלון שבות הוקמה מתוך החלטת ממשלה אשר ייעדה אותה לשמש המרכז האזורי של גוש עציון, גוש ההתיישבות מדרום לירושלים שאבד ב־1948 – יום לפני הכרזת העצמאות – ויושב מחדש לאחר ניצחון ישראל ב־1967. כיום ההתנחלות אלון שבות היא הבירה הלא־רשמית של האזור. היישוב הוא ביתם של אנשי אקדמיה, פוליטיקאים, רבנים בולטים ושופטים. רבים מתושבי אלון שבות רואים את עצמם שונים ממתנחלים אחרים ולעתים אף מכנים את עצמם "מתיישבים". זהות ייחודית זו קשורה להגדרתו של אלון שבות כיישוב קהילתי וגם לצמידות ההיסטורית של נפילת גוש עציון והכרזת העצמאות, צמידות אשר הפכה ליסוד מרכזי באתוס הציוני. לפיכך, השיבה לגוש עציון ב־1967 מימשה לא רק את הרצון הדתי לחזור אל חבלי המולדת המקראית, אלא גם את הרצון הציוני לחזור אל חורבות היישובים שאבדו ב־1948. לאורך השנים וגם כיום אלון שבות נחשבת בעיני רבים מתושביה ציונית יותר בהשוואה להתנחלויות אחרות, בין היתר משום שסיפורו של גוש עציון מקדים את גוש אמונים ומטשטש את הקווים ההיסטוריים בין מעשי ההתיישבות לפני מלחמת 1967 ולאחריה.

תושבי אלון שבות מתגאים בתפיסת עולם רציונלית ומתקדמת המתעמתת עם מורכבויות הנובעות מסתירות בין תחומי חיים חילוניים ודתיים. יתר על כן, רבים מהם נוטים לראות ביהדות דת של היגיון ולכן הם מוקיעים לעתים את הקבלה כסטייה מהמהות הרציונלית של היהדות.¹⁰ "יש פער גדול בידע שלי", הודה הרב כהן,¹¹ אחד מבני השיח המרכזיים שלי באלון שבות, "והוא קשור בעיקר לקבלה. אני בקושי יודע משהו על זה" (ריאיון, 6.8.2011). הרב כהן רואה בהתעסקות בקבלה משיכה חסרת היגיון לתחומי ידע אוטוריים אשר עומדים בניגוד ל"ידיעה ועומקה של התורה". מתנחל אחר היה בוטה יותר ואמר "זה [הקבלה] רק שטויות ואמונות תפלות... הוקוס פוקוס" (6.4.2011), ובכך הביע זלזול במרכיב המיסטי שהיה מרכזי כל כך בתיאולוגיה הפוליטית של גוש אמונים ונותר חלק בלתי נפרד מהחסידות. באופן דומה, משיחיות מסומנת לעתים קרובות כסנטימנט מיסטי עם השלכות היסטוריות הרסניות. רבים מבני שיחי מיהרו לדחות את התווית המשיחית כאשר נשאלו אם הם רואים את עצמם משיחיים.

"אתה משיחי?" שאלתי את הרב כהן בישיבות מעט בוטה במהלך אחד המפגשים הראשונים שלנו, כאשר ישבתי עם משפחתו סביב שולחן ארוחת הערב. לאחר הפוגה קצרה הוא ענה בתמציתיות, "אני לא משיחי, אבל אני מאמין בגאולה" (ריאיון, 29.6.2010). הוא הסביר כי משיחיות מסמלת עבורו קנאות מיסטית. הוא מאמין בגאולה במובן של קיבוץ גלויות ויצירתה של ריבונות יהודית בארץ ישראל, אבל מתנגד להסברים דתיים המסתמכים על קריאה מטפיזית של המציאות. הוא גר באלון שבות משום שזה מעשה ציוני, לא משום

9 שאלת היחס לחוק החילוני הייתה מקור למחלוקת גדולה בתוך גוש אמונים.

10 מובן שעמדה זו אינה מעידה על הרציונליות של אנשי אלון שבות או על אִי־רציונליות של מתנחלים אחרים. היא מעידה רק על החשיבות המיוחסת להיגיון כערך יהודי מרכזי באלון שבות.

11 כל שמות המרואיינים במאמר בדויים.

שהוא מאמין שכך יזרו את הגעתו של המשיח. "אבל אתה לא מאמין במשיח?" שאלתי בכלבול מסוים. "האם האמונה במשיח אינה אחד מעיקרי האמונה היהודית?" "כן", הוא ענה, "אני מאמין", אבל לא המשיך את ההסבר. הבנתי שהוא מרגיש שלא בנוח לשוחח אתי על כך. יפעת, אשתו של הרב כהן, הבחינה במתח והתערבה בשיחה. "אני מאמינה במשיח", הודיעה בסמכותיות, "כמקור של תקווה, של אופטימיות אין-סופית, גם ברגעים הקשים ביותר". "אבל מה זה אומר עבורך להאמין בביאת המשיח?" "זה כוח שקיים והעצים קהילות יהודיות בכל דור ודור", היא ענתה. ביקשתי הסבר נוסף והיא הרחיבה מעט את דבריה: אני מאמינה שיום אחד נחיה בעולם טוב יותר, במציאות שמחוברת יותר לאלוהים מבחינה רוחנית, שיום אחד נהיה חלק מחברה צודקת שתאפשר את הופעתו של מנהיג מוסרי. אבל מי יודע מתי זה יקרה. אף אחד לא יכול לדעת בוודאות [...]. כל מה שאנחנו יכולים לומר זה שזו תקופה של גאולה, אבל אנחנו לא יכולים לקחת את זה כמובן מאליו, ואנחנו צריכים להעריך את העובדה שאנחנו עם חופשי (שם).

ביקשתי הבהרות נוספות: "אז למה הימים האלו הם זמן של גאולה?" יפעת השיבה: "העובדה שאי-אפשר להתעלם ממנה היא שחזרנו לארץ ישראל מכל רחבי העולם, ושיש לנו מדינה משלנו. אנחנו עם חופשי סוף-סוף, וזו חריגה מבורכת בהיסטוריה היהודית". באופן כללי, אנשים באלון שבות מעדיפים לדבר על גאולה ולא על משיחיות. הם נוטים לבטל את חשיבות המשיחיות או להמעיט בה כמרכיב מרכזי בזהותם ובפועלם. לעומת זאת, הגאולה מודגשת ומועצמת כערך ציוני-דתי מדויק ומשמעותי יותר. בהבחנה ערכית זו בין משיחיות לגאולה מהדהדים ניסיונותיהם של הוגים ציונים לזהות את המפעל הציוני עם המשיחיות היהודית ובה בעת להכביל ביניהם. הציונות פירשה את המשיחיות ככמיהה פסיבית, אי-רציונלית ואפוקליפטית, ואילו הציונות עצמה הייתה כביכול שבירה גואלת מאלמנטים מיתיים-דתיים אלו, מאחר שמימשה בצורה פוליטית ורציונלית את המיתוס המשיחי (רז-רקוצקין 2002). לעומת זאת, בקרב הציונות הדתית המיסטית הציונות נחשבה להתגלמות המשיחיות, מימוש הפוליטי של הרצון האלוהי. יתרה מכך, בעקבות מפעל ההתנחלות של גוש אמונים המשיחיות נתפסת לעתים, בימים אלו, כאקט מיסטי הדוחק את הקץ, ואילו הגאולה משויכת לכמיהה פסיבית, טבעית והגיונית אל עתיד מוסרי וטוב יותר. לפיכך, תושבים באלון שבות מעלים על נס את הגאולה ורואים בה ערך דתי חשוב ביותר; כך הם מבקשים להכביל את עצמם ממתנחלים אחרים, להדגיש את הקשר הציוני ההדוק שלהם עם המדינה ולהציג את עצמם כאזרחים ישראלים נאורים וגלובליים. עם זאת, כסמל מרכזי של הצלחת ההתמסדות של חיי ההתנחלויות האמוניות, אלון שבות מגלמת את הנורמליזציה של המשיחיות. אלון שבות היא התממשות של מהפכת ההתנחלויות הנינוחה והבטוחה לגבי עתידה. ביטחון זה מוצדק בהחלט. כל ראשי הממשלה מאז יצחק רבין הכריזו שכל הסכם שלום עם הרשות הפלסטינית יכלול את גוש עציון בגבולות מדינת ישראל. תושבי אלון שבות אינם מאוימים באופן אישי, אם כי הם עשויים לחשוש מפני האפשרות של נסיגות טריטוריאליות מחלקים אחרים של

הגדה המערבית.¹² כדוגמה לכך, במהלך חגיגות שנת הארבעים של אלון שבות ב-2010, נקברה "כמוסת זמן" מתחת לדשא שליד בית הכנסת המרכזי של השכונה הישנה. כמוסה זו מכילה ציורים צבעוניים של ילדי הגן המקומיים המיועדים לילדי הגן של אלון שבות בשנת 2050. מפגן זה של אמון בעתידו של המקום מתקשר לפוליטיקה הפסיבית היחסית של תושבי אלון שבות. לדוגמה, ההנחיות של רשימת הדוא"ל של היישוב אוסרות על פרסום של תכנים פוליטיים. להנחיות אנטי-פוליטיות אלו יש מטרה פוליטית ברורה: מניעת חיכוכים פנימיים והכוונת הדיונים והריטואלים של הקהילה לנושאי השגרה היומיומית. מעשה זה מתעלם ממהותה הפוליטית של אלון שבות. המשיחיות של מתנחלים באלון שבות היא אפוא ממוסדת, שבעה, בטוחה ולא כל כך מודעת לעצמה: חיי הבורגנות כחזות ומהות פנימית של מהפכה דתית. מאפיינים אלו שונים מאוד מהלהט המשיחי שמיוחס לגוש אמונים בשנות פעילותו המרכזיות.

"הציונות הדתית חשפה את כל קיומה הפתטי": הרב גינזבורג ו"נוער הגבעות"

את המשיחיות של אלון שבות, שהכחשתה היא מרכיב מרכזי של השגרתה, אפשר להנגיד למשיחיות הגלויה של רבים מהמתנחלים השואבים השראה ממשנתו של הרב יצחק גינזבורג. הרב גינזבורג חדר לראשונה לתודעה הציבורית ב-1995 בעקבות פרסומו של הספר ברוך הגבר, שבו טען כי ניתן להבין את הטבח שביצע ברוך גולדשטיין במערת המכפלה כמעשה נקמה קדוש של הקרבה עצמית. בשנת 2009 זכה שוב לתשומת לב תקשורתית רבה, הן בישראל והן בעולם, בעקבות פרסומו של תורת המלך, ספר הלכה שנכתב על ידי שניים מחסידיו הקרובים: הרבנים יצחק שפירא ויוסף אליצור. הספר עוסק בדיני הריגת גויים, ונטען בו למשל כי "יש סברא לפגוע בטף אם ברור שהם יגדלו להזיק לנו ובמצב כזה הפגיעה תכוון דווקא אליהם" (אליצור ושפירא 2010, 207).

הרב גינזבורג מזוהה עם חב"ד, וכמה מחסידיו מאמינים שהוא מגלם את רוחו של המשיח לאחר פטירתו של הרבי מלובביץ'. אמנם הרב גינזבורג אינו מכריז על עצמו במפורש כמשיח ותפיסתו את מושג המשיח היא בהחלט מורכבת, אבל הוא עומד בראש "דרך חיים", תנועה דתית בעלת מטרה חד-משמעית: להפוך את מדינת ישראל לממלכה יהודית הפועלת על

12 הגישה הממלכתית של תושבי אלון שבות אינה תוצר ישיר של ביטחון בעתידו הגיאוגרפי של גוש עציון. ממלכתיות זו היא שיקוף כללי של אוריינטציות תיאולוגיות וסוציו-פוליטיות המאפיינות את ההתנחלות כקהילה החולקת ערכים משותפים. באלון שבות, ובחלק רב מיישובי גוש עציון, ההזדהות עם הציונות נעוצה בין היתר בחזונו הממלכתי של משה (מושק) מושקוביץ, שנטל חלק מרכזי ביותר בהקמת "הגוש" לאחר המלחמה ב-1967. לעומת זאת, תושבי בת עין, הממוקמת כקילומטר וחצי מאלון שבות והצפויה גם היא להישאר בגבולות המדינה, מזוהים יותר עם המשיחיות הניאו-חסידית והאנטי-ממלכתית של הרב גינזבורג (ממקי ההתנחלות), ואף עם הרב פרומן. במילים אחרות, ההבדלים המהותיים בין שתי ההתנחלויות הסמוכות נעוצים בנטיית אידיאולוגיות המייחדות אותן מיום הקמתן ולא רק במיקומן הגיאוגרפי.

פי חוקי התורה (שגיא 2015). התנועה מעוניינת למנות את הרב גינזבורג לנשיא הממלכה היהודית וכך "לממש במציאות את מצוות 'שום תשים עליך מלך'" (גלעדי התשע"ב, 8-9). בשל הפרויקט המשיחי שלו, לרב גינזבורג ולחוגו יש יחסים מורכבים עם חסידות חב"ד.¹³ הרב הוא מיסטיקן העוסק בהנגשת החשיבות של הקבלה לכל תחומי החיים, כגון מדע, אמנות ותורת הנפש, אך גם ידוע ברבים כאחד מהוגי הדעות היהודים היצירתיים, המורכבים והפוריים ביותר של הדור הזה. תורתו אורגת יחדיו אינטלקטואליות ואת הפוליטיקה המשיחית של חב"ד, השמחה הרוחנית של חסידות ברסלב, תיאולוגיית ההתנחלויות של מעגלי הרצי"ה ורדיקליות דתית החורגת מהאוריינטציה הממלכתית של הציונות הדתית.¹⁴

על פי הרב גינזבורג, התודעה קודמת לעשייה, ולכן הוא מעוניין ביצירת מהפכה תודעתית הן ברמת הפרט והן ברמת הכלל (Schwartzmann 2013). הקשר בין שתי הרמות אפשרי על פי ראייתו מאחר שהפרט יכול לשקף ולבטא את תודעת הכלל: כשתודעת הפרטים מתאחדת יחדיו, מתוך הבנה שהגאולה מתחילה בפרט, הכלל גם הוא מתאחד לכדי שלמות המאפיינת את התודעה המשיחית של הפרט, שאינו נפרד יותר מן הכלל (Tamari 2014). יצירת תודעה משיחית זו תלויה, בין השאר, בהתנתקות מהשפעותיה החילוניות של הציונות. שלא כמו הראי"ה ואנשי גוש אמונים, שהאמינו כי הגאולה מושתתת על שיתוף פעולה בין יהודים חילונים ודתיים, הרב גינזבורג רואה בממדיה החילוניים של הציונות כוח משחית, קליפה טמאה. "קליפה" היא מונח קבלי לכוחות טמאים ורעים שמטרתם לכלוא ולשאוב כוח מהניצוצות של האור האלוהי. ההפרדה של הניצוצות הקדושים מהקליפות שלהם היא מהות הגאולה. הרב גינזבורג משתמש באגוז ובקליפותיו כמשל לשיבת ציון. הקליפות משקפות הסתרה חיצונית של אמת פנימית וטהורה. כמו קליפת האגוז, בתחילה נדרשה קליפה כדי להגן על הריבונות היהודית הצעירה והפגיעה. עכשיו, לעומת זאת, הציונות החילונית ושלוחותיה חונקות ומזהמות את הזרע הטהור שממנו אמורה לצמוח הריבונות היהודית האמתית (גינזבורג התשס"ה). הקליפה חייבת להישבר. באמצעות עקרונותיה החילוניים השקריים יצרה הציונות הפרדה בתוך האחדות היהודית ושלחה יהודים רבים לגלות רוחנית. בניגוד למחשבה הציונית-דתית, המיסטיקה של הרב גינזבורג מפרשת את הציונות ככוח ממאיר שיש להרוס באופן פעיל (Inbari 2009).

רעיונותיו של הרב גינזבורג מוצאים מצע חברתי-תרבותי נוח בקרב דור צעיר של מתנחלים, המכונה לעתים "נוער הגבעות". נוער הגבעות הוא מונח המתייחס למתנחלים המתגוררים במאחזים קטנים ומבודדים שלעתים קרובות אינם חוקיים גם על פי החוק הישראלי. לא כל המתנחלים האלה הם צעירים, לא כולם מעריצים את הרב גינזבורג ולא כל המאחזים שוכנים על גבעות. עם זאת, כמונח שגור, נוער הגבעות מצביע על הרצון הרומנטי והדתי של מתנחלים אלו לחבור לטבע ולהיפרד ממבני הכוח המאורגנים של ההתנחלויות הוותיקות והמבוססות. המאחזים הללו הם לפעמים תוצר של יוזמות פרטיות של יחידים וקבוצות קטנות הפועלים

¹³ הרב גינזבורג מתגורר בכפר חב"ד, אך הוא משמש נשיא ישיבת "עוד יוסף חי" שביצהר.

¹⁴ על התיאולוגיה של הרב גינזבורג ראו גם Garb 2009; Huss 2007; Fischer 2007.

בניגוד לתוכניות הכלליות של המועצות האזוריות. המאחזים ממוקמים בדרך כלל בתוך אזורים המאוכלסים בצפיפות על ידי פלסטינים, ובתיהם מפוזרים בשטח כדי לאפשר תחושת חופש ושליטה מרחבית. שלא כמו ההתנחלויות המגודרות, אדומות הגג ומכוסות הבטון, הבתים במאחזים בנויים בפשטות יחסית; לעתים קרובות התושבים עצמם בנויים את בתיהם, ואלה משתלבים באופן אסתטי עם הסביבה (פישר 2005; וראו מאמרו של ארז צפדיה בגיליון זה).

תופעת נוער הגבעות צמחה אל מול אורח החיים הבורגני של מתנחלים רבים, והיא קשורה לתופעה דתית נוספת – הניאור-חסידות.¹⁵ על פי הגדרתו של תומר פרסיקו, ניאור-חסידות היא "ניסיון מכוון ומודע לשאוב השראה, כלים והון תרבותי מטקסטים ומפרקטיקות חסידיות מוקדמות על מנת להביא לתחייה רוחנית עכשווית" (Persico 2014, 287). בשני העשורים האחרונים, בתגובה מאוחרת במקצת לעידן הפוסטמודרני, יותר ויותר דתיים-ציונים החלו להימשך לחסידות; במסגרת תהליך של חיפוש רוחני אחר משמעות אישיות יותר הם מפגינים גישה ביקורתית כלפי תפיסות חובקות-כול של גאולה קולקטיבית (Fischer 2011). כמו תנועת ההיפים של שנות השישים של המאה הקודמת ותנועת העידן החדש העכשווית, מתנחלי הגבעות נוטים לחפש אחר חוויות דתיות אינטימיות ואוטנטיות יותר ושואבים ממסורות חסידיות במטרה לאתר אמצעים להתחברות רוחנית לעצמי, למקום ולנשגב.

הצורך בהגשמה רוחנית אינו נפרד מהמישור התיאולוגי-פוליטי. עוד ועוד מתנחלים אמוניים מאוכזבים הן מהפסיביות המשיחית הכמור-גלותית, המאפיינת את חיי ההתנחלויות הבורגניות, והן ממדינת ישראל הפועלת על פי ערכים חילוניים ולא יהודיים. תהליך זה של התפכחות מאשליית הקדושה של המדינה התגבר וזכה לגיוון תיאולוגי בעקבות ההתנתקות החד-צדדית של ישראל מרצועת עזה ב-2005, מאורעות עמונה ב-2006, הקפאת ההתנחלויות בשנים 2009–2010 ועוד (Inbari 2014). לדידם, הציונות פועלת נגד צרכיו של העם היהודי, מוחקת את המשמעות הדתיות של הקיום היהודי בעידן הנוכחי ופועלת להרס החיים היהודיים ביהודה ושומרון. איציק, מתנחל צעיר המתגורר באחד המאחזים של יצהר, טוען:

מתנחלים [ציונים-דתיים] [...] רוצים להיכלל בתוך הציונות, והם מתחננים, אבל מקבלים יריקה בפרצוף, תראה מה קרה בגוש קטיף [...] הציונות הדתית מאופיינת על ידי הסירוב שלה להגיע לעימות אמתי עם המדינה [...]. במהלך ההתנתקות, הציונות הדתית חשפה את כל קיומה הפתטי. אנשים דיברו על חשיבותה של הדמוקרטיה, על החשיבות של אי-סירוב פקודה. אם אתה נאבק [...] אתה צריך להיות מוכן להקריב [...] אם אתה הולך להיאבק, תיאבק, אם לא, אז תעזוב, וזה מה שהם לא תפסו (ריאיון, 19.5.2011).

בשל שיתוף הפעולה ההדוק שלה עם מוסדות ציוניים, הציונות הדתית נתפסת לא רק כפסיבית אלא גם כמי שפועלת נגד הייעוד המשיחי ולכן נגד היהדות עצמה. ובכל זאת, כפי שאיציק עצמו הודה, שביל הגישה למאחז שלו נסלל על ידי המדינה. "המדינה אחראית לדאוג לאזרחים שלה", הוסיף.

לנערי הגבעות המושפעים מהרב גינזבורג חסרים התחכום והידע התיאולוגי שלו. ייתכן שחוסר זה מעצים את דמותו של הרב בעיני רוחם, ורבים מהם מאמינים כי הוא המנהיג הטוב ביותר שיש, בינתיים, עד שיבוא מנהיג טוב יותר. הוא מגלם עבורם את האפשרות המעשית של מהפכה דתית, אולם המהפכה הדתית אינה נראית קרובה מדי ועל כן אינה מאיימת על מהות מאבקם. "המשיח שאנחנו רוצים לעולם לא יבוא, והמשיח שיבוא הוא לא מי שאנחנו רוצים", התפייט איציק. "המשיח יהיה אדם נורמלי בדיוק כמונו", הוא הסביר, "הוא ילך לשירותים, בדיוק כמונו, עם רצונות גופניים דומים [...] אז למרות שאני משתוקק שהוא יבוא, אני מפחד מהאכזבה הגדולה". "אני רוצה שהמשיח יבוא", אמר מתנחל צעיר אחר מהגבעות, "אבל אני חושש מהיום שהוא יבוא [...] אני אאבד כל התחושה של מטרה. לא יישאר לי שום דבר לעשות, והמחשבה הזאת היא די מרכאת" (ריאיון, 8.12.2011). "אז מה עם הרב גינזבורג?" שאלתי את אותו מתנחל צעיר, "איזה חלק יש לו בחזון שלך?" "לבינתיים", הוא השיב, "הוא הכי טוב שיש לנו. היחיד בזמן זה שיכול להיות מנהיג צדיק".

בהשראת מסורות חסידיות, צעירים אלו אוהבים לכנות את עצמם "יהודים שמחים". ההגשמה האישית חשובה לדידם כמו המחויבות לקולקטיב. הומור ורצינות מתערבבים יחדיו בתשובותיהם, מחזקים ומערערים בה בעת את משמעויות דבריהם. כפילות זו מצביעה, בין היתר, על אמביוולנטיות מובנית הנובעת מהפחד מפני מימוש התשוקה המשיחית — פחד קיומי המבטא גם חשש משעמום, אכזבה וריקנות. המשיחיות של חסידי הרב גינזבורג היא משיחיות חרדתית; אנשי הקבוצה מרגישים נרדפים ומודרים אפילו על ידי מתנחלים אמוניים אחרים, ומכאן עולה תחושת החרדה. ההתנגדות אליהם קשורה כמובן לפעולותיהם האלימות במסגרת "תג מחיר" (Satherley 2013) ולהתנגדותם לממסד הציוני-חילוני.¹⁶ אולם החרדה של "היהודים השמחים" קשורה גם ל"חבלי משיח": הם מאמינים כי עליהם לפעול כמיטב יכולתם למען דחיקת הקץ בעידן שבו התנאים אינם בשלים עדיין למהפכה משיחית. לכן הרב גינזבורג נתפס כמשיח "לבינתיים" — מונח המסמל לימינליות גאולית שבה אוטופיה וריאליה, ודאות וספק, תוהו וסדר שזורים יחדיו במעין מועקה קיומית המשמשת מקור לתקווה ולפחד. ובינתיים, כדי שתקום מלכות תורה וצדק, הם מתמידים בתיקון התודעה ומאמינים שהם מקיימים בפעולותיהם — בין היתר בפעולות נקמה — את רצונו הפנימי של הכלל, גם אם רצון זה לא תמיד מודע.

16 הצעירים עצמם מעדיפים לכנות את פעולות תג מחיר בשם "ערבות הדדית", מושג בעל קונטציה דתית ולא כלכלית המסמל עבורם את מימוש הערך של אחריות בסיסית בין יהודים. איציק, כמו רבים מחבריו, סבור שהגיוונים הרבים שהם סופגים מעידים על צביעותו של הממסד הציוני. הם נוהגים להשוות את מעשיהם ל"פעולות התגמול" — הפעולות הצבאיות שנעשו בעבר; הטבח בקיביה ב-1953, למשל, עלה כמה פעמים במהלך הראיונות שערכתי. לדידם, גם הם מגיבים לאלימות הערבית, וכמו החלוצים הציונים והמתנחלים הציונים-דתיים, גם הם מקימים יישובים בלב אוכלוסייה ערבית. עוד הם מאמינים שאף על פי שהם פועלים כנגד חוקי המדינה, הם פועלים על פי חוקי התורה, ומעשיהם משקפים את רצון העם שהפלטטינים ייעלמו.

“לב הסכסוך הוא גם לב הפתרון”: הרב פרומן ו”ארץ שלום”

תרבות הנגד הניאור־חסידיית של חיי ההתנחלות אינה מוגבלת לרב גינזבורג ולחסידי הצעירים. ההתעסקות הניאור־חסידיית עם מיסטיקה רוחנית מאפיינת גם קבוצה של מתנחלים אמוניים בעלי השקפות פוליטיות ודתיות שעומדות בניגוד לפרויקט המשיחי של הרב גינזבורג – הרב מנחם פרומן (1945–2013) ומעגל תלמידיו. הרב פרומן היה תלמידו של הרצי”ה בשיבת מרכז הרב, בין החברים הראשונים של גוש אמונים והרב של תקוע, יישוב מעורב של דתיים וחילונים במזרח גוש עזיון. הרב פרומן הקדיש את חייו לשלום; הוא היה איש מלא סתירות, למראית עין לפחות, שתמך בהקמתה של מדינה פלסטינית אך התנגד לפינוי התנחלויות. הוא היה מוכן לחיים של מיעוט יהודי תחת ריבונות פלסטינית, מיעוט שיבטיח את קיומה של דמוקרטיה פלסטינית וישמש גשר לשלום בין שתי המדינות. במקום לראות בהתנחלויות מכשול לשלום הוא נהג לומר לעתים קרובות כי “ההתנחלויות יכולות להיות האצבעות של היד הישראלית המושטת לשלום” (פרומן 2014, 142). מטפורה זו לא ביטאה רצון לפגוע ברצף הטריטוריאלי של הפלסטינים או לחזק את השליטה הישראלית; אדרבה, היא ביטאה מהות של מגע ורגישות.

במרכז תפיסת השלום של הרב פרומן עומד הרעיון שנוסף על ממדיו הטריטוריאליים, הכלכליים והלאומיים, הסכסוך הישראלי–הפלסטיני הוא דתי ביסודו, ולכן, כפי שהדת פועלת ככוח של אלימות, היא יכולה גם לשמש כוח מפיס (Gopin 2002; Dalsheim 2014). רעיון זה מסתמך על מסורות חסידיות יהודיות ובמיוחד על התיאוסופיה הקבלית של הספירות, המגדירה את איחוד ההפכים כאמצעי לגאולה וכמטרתה.¹⁷ לדוגמה, הרב פרומן תרגם את הדינמיקה המגדרית של הספרות ליחסים בין הכיבוש לבין הארץ. הוא ראה בכיבוש ערך גברי של התרחבות ושליטה. הארץ, לעומת זאת, ייצגה עבורו ערך נשי של הגבלה ויכולת קבלה. המשימה הגאולית העיקרית של העידן הנוכחי הייתה לדידו התנועה של מערכים גבריים אלו אל עבר ערכים נשיים, תנועה מכיבוש הארץ לאהבת הארץ. לדבריו, תנועה זו משלטון גברי על מקום לאהבה נשית כלפי מקום – מבעלות טריטוריאלי לשייכות טריטוריאלי – היא מהות הפעולה הגואלת, שתאפשר לישראלים ולפלסטינים לחלוק את אותו מרחב בדרכי שלום.¹⁸

17 הספירות הן כוחות האלוהות ותהליך הבריאה המתקיימים הן בנפש האדם והן בעולם הטבע. הספירות מאורגנות בצורה דיאלקטית, בין היתר כניגודים בין איכויות נשיות לאיכויות גבריות. על פי מסורות בקבלה, הבריאה היא תהליך ארוטי הנובע מהמתחים המגדריים בתוך הספירות.

18 ראו ספרו של הרב פרומן, שחקי ארץ: שלום, עם, אדמה, שראה אור לאחר מותו (פרומן 2014). ספר זה מאגד פרסומים פובליציסטיים של הרב פרומן ויש לראות בו מקור מרכזי להבנת השקפתו הדתית, מצע שבו הוא מציג את משנתו בפני הציבור. כפי שהרב פרומן חזר והדגיש, וכפי שמעידים תלמידיו הקרובים, עשייה במישור הרצי והציבורי הייתה עבורו מהות מלאכת השלום.

רעיון קבלי-חסידי נוסף שהנחה את הרב פרומן מקורו בפרשנותו של רבי נחמן מברסלב למפגש בין משה לפרעה. בספר שמות אלוהים מצווה את משה, "בא אל פרעה" (שמות י, א), ומשה חוזר ובא אל פרעה למרות סירובו של השליט לשחרר את בני ישראל מעבדות. על פי רבי נחמן מברסלב, המפגש בין משה לפרעה הוא פרדיגמה של המפגש בין הצדיק לבין החלל הפנוי שנוצר בעקבות הצמצום האלוהי במהלך בריאת העולם. הצמצום יצר מציאות שבה התודעה האנושית הרגילה אינה מסוגלת למצוא את וניצוץ אלוהי, כלומר אי-אפשר למצוא את האל בחלל הפנוי באמצעות דיבור ושכל. אולם לצדיק יש היכולת – והמחויבות – להתמודד עם החלל הפנוי, בין השאר באמצעות שתיקה (מרק 2003). במפגשו עם נציגי חמאס, למשל, ראה עצמו הרב פרומן כמשה הבא אל פרעה, כצדיק המתעמת עם החלל הפנוי. מפגשים אלו התקיימו בשתי רמות שונות של חוויה הקשורות זו בזו: בתוך השפה ומחוץ לשפה ולמגבלותיה. מצד אחד מובן שהשיחה הייתה חשובה ואפשרה לזהות דמיון לצד ההבדלים הלאומיים והדתיים. מצד שני במפגשים אלו היה גם יסוד רוחני-גאולי: הרב פרומן ניסה למצוא את הניצוץ האלוהי באמצעות מפגש אנושי בלתי אמצעי כגון חיבוק, לחיצת יד ואף סמיכות גופנית של אויבים המחפשים חיבור.

"ארץ שלום" היא תנועת מתנחלים שהוקמה ב-2010 כדי לממש את חזון השלום של הרב פרומן.¹⁹ תנועה זו מבקשת לקדם שלום מלמטה, באמצעות מפגשים בין מתנחלים לפלסטינים שנועדו לטפח יחסי שכנות טובים. במקום שתשמש מקור לחיכוך בלבד, חברי התנועה מוצאים בקרבה הגיאוגרפית בין המתנחלים לפלסטינים פוטנציאל ייחודי ליצירת שיתופי פעולה מקומיים המושתתים על מסחר או על ערכים משותפים כגון אהבת הארץ ומונותיאיזם. מפגשים אלה, מאמינים חברי התנועה, יכולים לעורר בקרב המתנחלים הכרה גדולה יותר במצבם הפוליטי של הפלסטינים, לטפח תחושת אחריות מקומית בקרב המתנחלים, לאפשר הכרה פלסטינית בקשרים העמוקים של המתנחלים לארץ ולתרומם ליצירת קהילה חדשה של מתנחלים ופלסטינים, קהילה שבה הם ימצאו דרך לשכון באותו המרחב כשווים על פי החוק. "המציאות היא שאף אחד לא הולך להיעלם", טען נח, ממייסדי "ארץ שלום" ותושב מאחז בחלקו הדרומי של גוש עציון (ריאיון, 24.8.2010). "הרעיון שהפלסטינים יכולים להיעלם פתאום או לעבור למקום אחר שייך לעבר, כמו הרעיון של היעלמות התנחלויות כמו שקרה ברצועת עזה. יותר מדי אנרגיה מושקעת לשווא בניסיון לשנות את הבלתי ניתן לשינוי. במקום זאת, אנחנו צריכים לקבל את המציאות ולהשקיע אנרגיה בלהפוך אותה לטובה יותר". "יש הרבה אנשים שחושבים שאתה חי על אדמה פלסטינית גנובה", אמרתי לנח. "לפני שבנתי את הבית שלי כאן", הוא הסביר, "בדקתי את המפות כדי לראות שהאדמה לא שייכת לאף אחד". "אבל אתה יוצא מן הכלל", ענית. "כל כך הרבה התנחלויות נבנו על אדמה של פלסטינים

19 מספר החברים בתנועת ארץ שלום נע בין עשרות פעילים מעורבים מאוד למאות תומכים פסיביים. לאחר פטירתו של הרב פרומן הואטה מאוד פעילותה של התנועה. עם זאת, אלמנתו הרבנית הדסה פרומן ממשיכה את דרכו, ויוזמות מקומיות של שיתופי פעולה בין מתנחלים לפלסטינים בהשראת הרב פרומן ממשיכות לצמוח.

והרבה טוענים שכל יהודה ושומרון הוא אדמה פלסטינית". "זו אחת הבעיות העיקריות, אחד החטאים שאנחנו כאן כדי לשנות", הוא השיב. "אנחנו אובססיביים לגבי השתלטות על האדמה במקום להבין שיש מספיק אדמה לכולם. אנחנו צריכים להפסיק לחשוב על האדמה במונחים של בעלות ולהתחיל לחשוב עליה במונחים של שייכות".

רונן, בן 24, הוא מתנחל שגר במאחז מצפון להתנחלות אפרת. כמתנחל מדור שני הוא רואה את עצמו כיליד המקום, כמו הפלסטינים. "אני נולדתי כאן", אמר בסמכותיות (ריאיון, 30.12.2010), "ואני מאמין שההתיישבות כאן היא חלק מציווי דתי, שזו אדמה קדושה וכל הקלישאות הרגילות". אבל הוא סבור גם כי "לב הסכסוך הוא גם לב הפתרון". "זו לא אידיאולוגיה", הוא מסביר, "אלא מציאות יומיומית שאני מנסה לקיים. אני מנסה להכיר את השכנים הפלסטינים שלי כדי ללמוד על החיים שלהם ולהתייחד". רונן השתתף בכמה מפגשים בין מתנחלים לפלסטינים. במפגשים אלו הוא מצא אפשרות לממש אידיאלים קולקטיביים, אך מצא גם משמעויות אישיות יותר. "אני רוצה לחשוב שאני מייצג את האינטרסים של כל המתנחלים", הוא הסביר, "אבל האמת היא שזה חלק מהמסע האישי שלי כדי להבין את המשמעות של להיות יהודי".

במהלך מחקר השדה שערכתי השתתפתי בסדרה של מפגשי דיאלוג בין מתנחלים לפלסטינים, שהתפרשו על פני כשבעה חודשים. אפשר לומר רבות על הדינמיקה המתנחלית-פלסטינית שהתפתחה, אבל למטרותיו של מאמר זה חשוב להדגיש כי הפגישות חשפו חילוקי דעות בקרב המתנחלים באשר לפתרון הפוליטי הרצוי של הסכסוך. חלק מהמתנחלים בקבוצה חזרו על עמדתו של הרב פרומן וטענו כי פתרון של שתי מדינות עם מיעוט יהודי בפלסטין הוא מצב אידיאלי, ואילו אחרים הדגישו את ההרכב הדו-לאומי הסבוך של המרחב הישראלי-פלסטיני ודמינו קונפדרציה אזורית שתכלול גם את האוכלוסייה הפלסטינית של ירדן. היו גם שאמרו כי לא ניתן לפתור את הסכסוך בזמן קרוב, ולכן ההישג המרבי שאפשר להשיג כיום הוא בניית אמון הדדי ויחסי שכנות טובים, והקלת הסבל הפלסטיני באמצעות הסרת מגבלות תנועה ומכשולים משפטיים, הגבלות בנייה והגבלת גישה לאדמות.

למרות המחלוקות שהתגלו בין המתנחלים, רובם הסכימו כי יהיו הפתרונות הגיאוגרפיים אשר יהיו, הסכסוך אינו פתיר בזמן הקרוב. בכך הם ביטאו עמדה כללית המשותפת למתנחלים רבים ובהם הרב פרומן, שנהג להזהיר: "לאט, לאט עם השלום". הרב פרומן ראה בשלום אידיאל רוחני של שלמות ואחדות ולא של חלוקה, אידיאל הקשור באופן מהותי למטרה הגאולית של הרעיון המשיחי. הוא הבין את השלום כאוטופיה רוחנית ועל כן הזהיר מפני דחיקת הקץ, ובכך הביע עמדה תיאולוגית-פוליטית החותרת הן תחת הדחיפות המשיחית שאפיינה את גוש אמונים והן תחת הדחיפות הפוליטית-מסורתית שמאפיינה את השמאל הישראלי. עמדה זו הובעה בתמציתיות זועמת במהלך דיון טעון במיוחד שבו אחד המתנחלים הציב מעין אולטימטום לפלסטינים: "אתם רוצים שלום פה או שלום עכשיו?" (ריאיון, 25.12.2010). במילים אחרות, השלום מומשג במקרה זה כבעיה של זמן ולא של מרחב, כבעיה של התקדמות היסטורית התלויה בנכונות הפלסטינית להמתין

בסבלנות עד שתנאי הקרקע יאפשרו את הופעתו של שלום הנובע מהאנשים המקומיים – מתושבי המקום ולא מפוליטיקאים בלבד.

השדה התיאולוגי אינו חופף בצורה ישירה לתחום העשייה. לכן קשה לתחום ולשרטט באופן ברור את הגבולות המחברים והמפרידים בין הפוליטיקה היומיומית של תנועת ארץ שלום ובין הממדים המיסטיים שלה. עם זאת, רבים מחברי התנועה שואבים השראה ממסורות חסידיות והיחס שלהם לאדמה כרוך ברומנטיקה מיסטית; במקרים מסוימים רומנטיקה זו מתורגמת לנכונות, ברמה העקרונית לפחות, לבחור בארץ על פני המדינה, נכונות שאפשר לראות בה עמדה פוסט-ציונית דתית. על פי עמדה משיחית זו, קדושתה של האדמה גוברת על קדושתה של המדינה בתהליך הגאולי. מרכיב חשוב נוסף בתודעה של אנשי ארץ שלום הוא הרעיון הקבלי של איחוד ההפכים; על כן המפגש עם הפלסטינים, עם ה"אחר", נתפס לא רק כאירוע פוליטי בעל חשיבות לאומית, אלא גם כאירוע רוחני בעל השלכות אישיות על הפרט. בהקשר זה חשוב לשים לב כי למרות ההבדלים הברורים ביניהם, הרב פרומן והרב גינזבורג, על מעגליהם הקרובים, מייצגים שני צדדים משלימים של אותה משיחיות ניאור-חסידית. שניהם התפתחו מתוך זיקה אל העמדות הלאומיות והממלכתיות של התיאולוגיה מבית מדרשם של הרבנים קוק שאפיינה את גוש אמונים, שניהם מבקרים את ההתברגנות המסתגרת של חיי המתנחלים האמוניים ושניהם מציעים חזון משיחי שבו הגאולה אינה מנותקת ממימוש ומביטוי אישי.

מדינה קדושה, פוליטיקה טמאה: חוגו של הרב טאו

ביטוי נוסף של משיחיות בקרב מתנחלים אמוניים הוא תופעת החרדים-לאומיים – החרד"לים. הזרם החרד"לי מאופיין בפרשנות דקדקנית ובשמירה קפדנית במיוחד של ההלכה, בעיקר בכל הנוגע לסוגיות של צניעות, מגע עם תרבות ההמונים המערבית ולימודי חול (שלג 2000; כהן 2005). מבחינה זו הזרם החרד"לי קרוב מאוד לאורתודוקסיה החרדית. עם זאת, להבדיל מהיהדות החרדית, ישנם חרד"לים רבים, בייחוד אלו הקשורים אל הרב צבי ישראל טאו, הרואים במדינה מוסד קדוש אף על פי שהם דוחים את דרכיה החילוניות.

הרב טאו, גם הוא מראשי גוש אמונים לשעבר, היה אחד התלמידים הוותיקים והחשובים ביותר של הרצי"ה במרכז הרב. עם פטירתו של הרצי"ה ב-1982 פרצו מחלוקות פנימיות בין תלמידיו הגדולים, ובעיקר בין הרב אברהם אלקנה כהנא שפירא, ראש הישיבה החדש, ובין הרב צבי ישראל טאו. אלו היו השנים שלאחר הסכם השלום עם מצרים והנסיגה מסיני. הרב שפירא היה מעוניין יותר בלימוד תורה כללי ופחות בלימוד משנת הראי"ה, ואילו הרב טאו היה שקוע כל כולו בחזון הרבנים קוק שהדגיש את מצוות יישוב הארץ והעלה את המדינה לגבהים טרנסצנדנטליים של קדושה.

המתחים בין שני הזרמים נמשכו עד שבסופו של דבר, בשנת 1997, עזבו הרב טאו ורבנים נוספים את ישיבת מרכז הרב. הרקע לפרישתם היה אישורה של תוכנית לפתיחת מכון להכשרת

מורים דתיים בתוך הישיבה, דבר מקובל בישיבות ציוניות-דתיות רבות, אולם עבור הרב טאו, תוכנית זו הייתה עירוב של טהרה וטומאה, חילול של הישיבה החשובה ביותר בעולם היהודי. להשקפתו הישיבה צריכה להיות מוקדשת אך ורק ללימוד תורה, ואילו מכון ההוראה יכול לתכנים, אידיאלים ופרקטיקות שאובים מן העולם החילוני, כגון הענקת תעודת הוראה. לאחר שעזב הקים הרב טאו את ישיבת "הר המור" בירושלים. שם הישיבה לקוח מפסוק בשיר השירים (ד, ו) — "עד שיפוח היום ונסו הצללים, אלך לי אל הר המור ואל גבעת הלבונה". הפסוק מדגים את ראיית העולם של הרב טאו המבוססת על התרחקות מהשפעות טמאות.²⁰ ישיבת הר המור ידועה בטיפוחה של תפיסת הראייה את המדינה כ"יסוד כסא ה' בעולם" (קוק התשנ"ג, קס). היא הראשונה ב"ישיבות הקו", ההולכות בדרכו של הרב טאו והידועות בשמירה נוקשה של הקו המפריד בין תחומי הקודש והחול (רוזנק 2013). לדוגמה, בניגוד לישיבת הר עציון, חלק מתלמידי ישיבות הקו משרתים רק ביחידות צבאיות דתיות כמו הנח"ל החרדי וחלקם אף נמנעים מלימודים אוניברסיטאיים.²¹ כיום הרב טאו וישיבות הקו הם הנציגים הבולטים ביותר של הזרם החרדי-לי הממלכתי. בדיוק כפי שהראייה מצא קדושה במפעל הציוני החילוני (רביצקי 1996; Schwartz 2009), כך גם הם מפרשים את המציאות הפוליטית על פי תיאולוגיות קבליות המאתרות את הקדושה שבחול, ובדומה לרצי"ה, ושלא כמו רוב הציבור החרדי, הם מאמינים כי יישוב הארץ מקדם את הגאולה.

הרב טאו ותומכיו מבקשים לקדש את המדינה למרות דרכיה החילוניות באמצעות קריאה מטפיזית של המציאות, ההופכת לפריזמה כמעט יחידה שדרכה נגזרות משמעויות דתיות: פוליטיקה ארצית הופכת למעטה חיצוני העומד בניגוד לתכנים על-טבעיים ונסתרים. כמו הקבלה של הרב גינזבורג, הרב טאו שקוע ביצירת תודעה יהודית שאינה מזוהמת על ידי העולם החילוני. למשל, כשיחה שערך לאחרונה עם תלמידים בנווה, מושב דתי בחבל שלום שהוקם ב-2008 על ידי מפונים מגוש קטיף, טען שיש לבנות מדינה "ללא דיסקוטקים, וללא התרבות השלילית, העכורה והמזוהמת מכל הנגעים של התרבות המערבית, מההשפעות של אירופה ושל אמריקה, שכל-כך פורצים אלינו ופוגעים בנו" (טאו התשע"ה, 4). עם זאת, בעוד הרב גינזבורג סבור כי הצינונות הגשימה את תפקידה ההיסטורי ולכן העימות עמה הוא מרכזי לגאולה, הרב טאו דוגל בגישה שאינה מתעמתת ומעוניין להביא את אזרחי ישראל היהודים לכדי תודעה משיחית המזהה את חשיבות הגופים הציוניים בתהליך הגאולה: "המטרה היא להראות שיכולה להיות ציונות טהורה וקדושה, ואהבת ארץ-ישראל ובניין-הארץ, יחד עם תורה ואמונה ויראת-שמים, והכל ברמה היותר עליונה, היותר גבוהה" (שם).

²⁰ עם זאת, הרב טאו דובר כמה שפות ובעל השכלה כללית רחבה. נוסף על כך, מפעם לפעם הוא מביע את עמדתו בנושאים פוליטיים הרי גורל, לדעתו, לעם ישראל, כגון הרשעת הנשיא קצב באונס (הוא הביע את תמיכתו בקצב וקרא לו שלא להיכנע) או סוגיית הגרעין האיראני (תמך בראש הממשלה בנימין נתניהו). בבחירות האחרונות הביע הרב טאו תמיכה במפלגת יחד בראשות אלי ישי, אך מאוחר יותר חזר בו.

²¹ הרב טאו תומך ברכישת השכלה כללית, אבל רק בגיל מאוחר, אחרי שנרכשה השכלה דתית מספקת וכשהנפש חזקה מספיק כדי להתמודד עם השפעות אנטי-דתיות.

בעוד הרב גינזבורג משתמש במשל האגוז ושכירת הקליפות הציוניות הטמאות כדי להסביר את מהלך הגאולה, הרב טאו משתמש במשל הפרפר (טאו התשנ"ד). שיבת ציון הייתה הביצה שממנה הגיח הזחל, שמסמל את קום המדינה. אולם לאחר מלחמת ששת הימים, במקום שהזחל יצמיח כנפיים ויעוף, חלה נסיגה. הדור הנוכחי נמצא בשלב הגולם, זמן של ניוון והתפרקות שממנו יבקע לבסוף הפרפר (פישר 2009). "אנחנו נמצאים במעבר מתחיית החול בלבד לתחיית הקודש, שהיא בעיצומה והיא בצמיחתה", הסביר הרב טאו בשיחה עם התלמידים, "אבל השלב הזה עוד לא התמלא, [...] הגאולה ממשיכה ואינה נעצרת. הגאולה היא תהליך היסטורי אלוקי הכרחי, שאיש לא יעצור אותו" (טאו התשע"ה, 17–18). בדומה למשנתם של הראי"ה והרצי"ה (רביצקי 1996; Schwartz 2009), הגאולה על פי טאו מתקדמת ומתקרבת בצורה דיאלקטית על ידי הכוונה אלוהית ופעולות אנוש; גם עיכובים ונסיגות (בחומר וברוח) הם חלק מהמהלך הכללי, והמדינה משמשת כלי הכרחי בתהליך אורגני זה. וכך, חיילים וקצינים המשתייכים לזרם החרד"לי הממלכתי השתתפו בפניו ההתנחלויות במהלך תוכנית ההתנתקות. רבים בכו בזמן המעשה, ואחרים אמרו למפקדיהם שאין להם הכוח להשתתף בהרס יישובים, אבל הסבירו את חוסר היכולת שלהם לציית לפקודות כבעיה רגשית ולא כמעשה סרבנות אידיאולוגי.²² זהו עוד שינוי משמעותי מימי גוש אמונים, שבהם האמונה העמוקה של פעילים בכך שהם מבצעים את רצונו הכללי של העם אפשרה להם להתנחל תוך ערעור על סמכותה של המדינה.

עם זאת, לא כל החרד"לים מקדשים את המדינה וחלקם חדלו לראות בה כלי מרכזי של גאולה. זו העמדה של רבים מהמתנחלים המתגוררים במאחזים של יצהר וקשורים לתופעת הניאואי-חסידות. במקביל, יש מתנחלים ניאואי-חסידיים המתנגדים לשמרנות הדתית. בנוסף, בדיוק כפי שלא כל הציונים הדתיים הם מתנחלים (ולמעשה רובם אינם מתנחלים), לא כל הניאואי-חסידיים והחרד"לים הם מתנחלים. טשטוש גבולות זה מתקיים גם בין הקבוצות המזדהות בגלוי כמשיחיות ובין תושבי התנחלויות כאלון שבות. זליגה זו נובעת במידה רבה מקשרי משפחה מסועפים. כאשר בוחנים את האיכויות הנזילות של זהויות דתיות אלו, לא מפתיע שגוש אמונים נותר הקטגוריה העיקרית של זיהוי מתנחלים אמוניים. הנוכחות המתמדת של גוש אמונים בשיח העכשווי מאפשרת להקפיא את "המתנחלים" במרחב ובזמן. פעולה זו מקלה כביכול על החוקר הליברלי להבין אנשים שהוא חש מאוים מהם, הן בשל הפרויקט המשיחי שלהם והשפעתו על המציאות הישראלית-פלסטינית והן בשל הקושי ביצירת קטגוריה אנליטית המגדירה בבירור אוכלוסייה שתיחומה הגיאוגרפי אינו חופף בקלות למורכבותה החברתית-תרבותית.

22 ראו שלג 2004. רבנים ציונים-דתיים רבים יצאו בפומבי נגד סירוב פקודה במהלך תוכנית ההתנתקות.

סיכום: משיחיות מעבר לציונות?

בדומה לציונות הדתית ולמתנחלים, גוש אמונים מעולם לא היה ישות הומוגנית וכבר מראשיתו ידע מתחים פנימיים ודילמות מהותיות. אולם אוכלוסיית המתנחלים האמוניים ותפוסותיהם המשיחיות מגוונות היום עוד יותר משהיו בעבר. שינויים אלו קשורים לתהליכים מקומיים וגלובליים רחבים, כגון השפעות פוסטמודרניות ועלייה בחשיבות היחיד אל מול הקולקטיב, אך אלה גם תהליכים פנימיים בקרב המתנחלים עצמם. לדוגמה, מאחר שרצונו של גוש אמונים להפוך לחיל חלוץ שמאחד את הציונות ואת האורתודוקסיה היהודית לא התממש, ומאחר שגוש אמונים הפך במרוצת הזמן לתנועת התנחלות שקיטבה את החברה הישראלית והגבירה את השאיפות הלאומיות של הפלסטינים, יש בקרב המתנחלים האמוניים מי שמנסים להבדיל את עצמם ממתנחלים אחרים, שאותם הם רואים כמשיחיים המאיימים על הציונות ועל ההתנחלות. זהו המקרה של אלון שבות, סמל של התברגנות חיי ההתנחלות הציונית-דתית, שהולידה תגובת נגד בדמות נוער הגבעות. כמו כן, החיבור שהרב גינזבורג עורך בין משיחיות חב"ד לבין גאולה דרך התנחלות לא היה אפשרי ללא נוער הגבעות, כפי שהשאיפה לשלום מבית מדרשו של הרב פרומן לא הייתה אפשרית ללא הופעתם של בני דור שני ושלישי של מתנחלים, שרואים בילידותם ובדתיותם מקור פוטנציאלי של חיבור — ולא של עימות — עם פלסטינים.

לשזירה הציונית הדתית של קודש וחול יש ללא ספק מקום נכבד בשינויים התיאולוגיים בקרב המתנחלים האמוניים, מאחר שהיא אפשרה את היווצרותם של מתחים וסתירות מהותיות בין ציפיות דתיות לתוצאות פוליטיות. אמנם ההתנחלויות ממשיכות לגדול לאטן, אבל הקצב אינו מהיר מספיק עבור רוב המתנחלים. אטיות יחסית זו, לצד הנסיגות הטריטוריאליות, מאתגרות ואף מערערות את החיבור המשיחי בין מדינה לאדמה. לפיכך, נכונותו העקרונית של הרב פרומן לחיים של מיעוט יהודי בתוך מדינה פלסטינית (נכונות שאפשר להגדירה פוסט-ציונית), נסיגתו המיסטית של הרב טאו מהשפעות חילוניות והפרויקט המשיחי של הרב גינזבורג — כל אלה משקפים תגובות שונות לקונפליקט בין ערכים יהודיים למציאות פוליטית, קונפליקט אשר מתעצם ומתחדד בגדה המערבית/ ביהודה ושומרון/ בשטחים הכבושים.

מתחים וסתירות אלו באים לידי ביטוי במורכבות היחסים המשיחיים בין גאולה למדינה. בהתנחלויות מהזרם הממלכתי הלא-מיסטי כגון אלון שבות קיימת נטייה להמעט במהות המהפכנית של מפעל ההתנחלויות ואף להכחיש אותה, ולקדש את הגאולה כערך המקשר בין ציונות להתנחלות. בקרב חוגו של הרב גינזבורג המדינה נתפסת כמכשול לגאולה ולכן הפעולה המשיחית מכוונת למהפכה כנגד הממסד והתודעה הציונית, הן ברמת הפרט והן ברמת הכלל. בזמן שחלק מאוהדי הרב גינזבורג מבקשים להאיץ את תהליך הגאולה, במעגלו הקרוב של הרב פרומן העשייה המשיחית אינה מבקשת לדחוק את הקץ אך מבקשת לאתגר כבר עכשיו פוליטיקה מדינית אשר אינה מכירה בחשיבות הדת לעשיית שלום — שהוא מהות

הגאולה. גם הרב טאו מאמין בתהליך גאולה אטי, אבל מעוניין במהפכה שתבשיל בצורה אורגנית, מבלי לסכן את יציבות המדינה הקדושה. למרות הבדלים רבים, את שאיפתו של הרב טאו ליצירת מדינה יהודית הנקיייה מהשפעות טמאות של העולם החילוני והמערכי ניתן להבין כמשיחיות פוסט-ציונית שאינה מנותקת מהפוסט-ציונות של חוגו של הרב גינזבורג.

מאחר שארץ ישראל היא המצע המרחבי של התופעה המשיחית, היחס לאדמה מספק דרך נוספת לזיהוי גוונים עכשוויים בקרב מתנחלים אמוניים (Inbari 2014). באלון שבות רואים במעשה ההתנחלות אמצעי בעל משמעות דתית לחיזוק הריבונות היהודית, הגשמה לא משיחית של הגאולה.²³ בקרב הזרמים המיסטיים יותר של המתנחלים האמוניים, המתחים בין שאיפות משיחיות לפוליטיקה ארצית הם חריפים יותר והתגובות מגוונות יותר. לדוגמה, הרב טאו וחסידיו תומכים בהרחבת ההתנחלויות, מתנגדים להקמתה של מדינה פלסטינית, וכמו כל המתנחלים המחזיקים בהשקפת עולם המושפעת רבות מן הקבלה — מאמינים בקדושתה האימננטית של האדמה. אבל כאשר מדובר בנסיגות טריטוריאליות ובפינוי התנחלויות, הרב טאו דוגל בגישה שאינה מתעמתת עם המדינה. לעומת זאת, עבור חלק לא מבוטל של אוהדי הרב גינזבורג, אלימות היא אמצעי התנגדות לגיטימי להגנה על הבית ועל הקשר היהודי הנצחי לאדמה. אפשר להשוות את שתי העמדות הללו לאלה של הרב פרומן ומעגלו, שעבורם החיבור הקדוש לאדמה הוא עניין של שייכות ולא של בעלות, שייכות שהיא אפילו חזקה יותר משלטון פוליטי ומכירה בקשר המקביל של הפלסטינים לאותה ארץ.

התמיכה של הרב פרומן ושל מספר קטן של רבנים בהקמת מדינה פלסטינית מייצגת עמדת מיעוט בקרב ציבור המתנחלים האמוניים. עבור רוב אלה האחרונים, בדומה לישראלים רבים, האפשרות של אוכדן הרוב היהודי או של פגיעה באופייה הדמוקרטי של ישראל אינה מאיימת כמו רעיון המדינה הפלסטינית. רבים מאמינים כי צמיחה מוגברת של אוכלוסייה יהודית (באמצעות שיעור ילודה גבוה והגירה) במקביל לירידה בצמיחת האוכלוסייה הפלסטינית (בשל הגירה וירידה בשיעור הילודה) יפתרו בסופו של דבר את "הבעיה הדמוגרפית" ויאפשרו את קיומו של רוב יהודי על פני כל המרחב הישראלי-פלסטיני (ללא עזה, לעת עתה). רובם מאמינים שמגמה דמוגרפית זו, יחד עם זכויות אישיות מוגברות וזכויות לאומיות מוגבלות לאוכלוסייה הפלסטינית, יבטיחו שליטה יהודית ברוב המרחב ויאפשרו לפלסטינים לחיות טוב יותר מרוב הערבים במדינות השכנות. הם מודעים להתנגדות לסיפוח הזוחל של הגדה המערבית, אבל מאמינים שהם כבר החלו במסע אל עבר הגאולה — מסע רצוף מכשולים, מסע שעשוי להתארך, אבל מסע שאין ממנו דרך חזרה.

²³ ראשיה הראשונים של ישיבת הר עציון — הרב יהודה עמיטל (1924–2010) והרב אהרן ליכטנשטיין (1933–2015) — היו ממייסדי מימד, מפלגת שמאל-מרכז ציונית-דתית שהצטרפה למפלגת העבודה ותמכה בפתרון שתי המדינות. הרב עמיטל והרב ליכטנשטיין האמינו כי ערך השלום והצורך לשמור על רוב יהודי בתוך מדינת ישראל הדמוקרטית חשובים יותר מערך האדמה. עם זאת, אף על פי שאלון שבות מיועדת להישאר בתוך תחומי ישראל בכל הסכם עתידי, הרוב המכריע של תושביה מצביעים באופן עקבי למפלגות שמתנגדות להקמתה של מדינה פלסטינית.

אף על פי שהם מאמינים שהגאולה כבר החלה, מתנחלים אמוניים מפרשים בצורות שונות את הפעולות שאמורות להועיל למפעל ההתנחלויות ולתהליך הגאולה. מאמר זה רק נוגע בפני השטח, שתחתם שכבות עבות ומורכבות של תיאולוגיות ופרקטיקות משיחיות מגוונות, הנמתחות לאורך קווים חברתיים-כלכליים, אתניים, דוריים וגיאוגרפיים. למשל, לשכונה החדשה באלון שבות מאפיינים המבדילים אותה מהשכונה הישנה, כפי שאלון שבות שונה מבת עין השוכנת בקרבת מקום, וכפי שבת עין א שונה מבת עין ב וכן הלאה. ככל שמתקרבים אל הפסיפס האנושי המרכיב את חיי ההתנחלויות האמוניות כך מתחדדים קווי השוני וקווי הדמיון. עם זאת, מטרתי הייתה להתקדם אל מעבר לגוש אמונים ולשרטט קווי מתאר שעשויים לשפוך מעט אור על הרכב פנימי של אוכלוסייה שלעיתים קרובות מתעמעם כאשר מתבוננים בו מרחוק. תושבי אלון שבות הם דוגמה לקבוצה המשלבת בין משיחיות וציוניות, ואילו שלוש הקבוצות האחרות מתאפיינות במשיחיות הכוללת ניכור גובר מפוליטיקה ציונית בעלת מאפיינים חילוניים.²⁴ מספר הולך וגדל של מתנחלים לוקח כיום חלק במהפכה יהודית המתחוללת בו בזמן במסגרת הציונות וכנגדה — אותה ציונות שהייתה היא עצמה מהפכה ביהדות. ייתכן שצמיחתה של משיחיות זו מסמנת את תחילתו של עידן פוסט-ציוני בקרב מתנחלים אמוניים, תהליך שסופו והשלכותיו עדיין אינם ברורים.

ביבליוגרפיה

- אלדר, עקיבא, ועדית זרטל, 2004. אדוני הארץ: המתנחלים ומדינת ישראל 1967–2004, אור יהודה: כנרת, זמורה-ביתן, דביר.
- אליצור, יוסף, ויצחק שפירא, 2010. תורת המלך: דיני נפשות בין ישראל לעמים, יצהר: ישיבת עוד יוסף חי.
- ארן, גדעון, 2013. קוקיזם: שורשי גוש אמונים, תרבות המתנחלים, תיאולוגיה ציונית, משיחיות בזמננו, ירושלים: כרמל.
- גינזבורג, יצחק, התשס"ה. "קליפה קדמה לפרי", וממנה יושע, כפר חב"ד: גל-עיני, עמ' 10–58.
- גלעד, איתאל, התשע"ב. "למה אני חבר בתנועת דרך חיים?", דרך חיים למדינת היהודים, עמ' 11–13.
- טאו, צבי ישראל, התשנ"ד. "אל תיראי תולעת יעקב — משל הפרפר", לאמונת עתנו, א, ירושלים: חוסן ישועות, עמ' 58–69.

²⁴ בה בעת תהליך זה של ניכור מלווה במאמצים נמשכים — שאפשר לטעון כי הם די מוצלחים — של מתנחלים ותומכיהם לעצב את המדינה בדמותם. נושא זה ראוי לחקירה נפרדת.

- , התשע"ה. "שאל אביך ויגדך וקניך ויאמרו לך: נוער נווה שואל את הרב צבי ישראל טאו על פינוי גוש קטיף והקמת חבל חלוצה", ישיבת נווה: מהדרה פנימית.
- טאוב, גדי, 2006. המתנחלים: והמאבק על משמעותה של הציונות, תל אביב: ידיעות ספרים.
- כהן, אשר, 2005. "הכיפה הסרוגה ומה שמאחוריה: ריבוי זהויות בציונות הדתית", אקדמות טו, עמ' 6–30.
- מרק, צבי, 2003. מיסטיקה ושיגעון ביצירת ר' נחמן מברסלב, תל אביב: עם עובד.
- פישר, שלמה, 2005. "השבר המוסרי של הרוחניות", ארץ אחרת 28, עמ' 53–57.
- , 2009. "הציונות הדתית על סף האלף השלישי: שתי תרבויות אמוניות", אקדמות כב, עמ' 9–38.
- פרומן, מנחם, 2014. שחקי ארץ: שלום, עם, אדמה, תל אביב: ידיעות אחרונות.
- קוק, הרב אברהם יצחק הכהן, התשנ"ג. אורות, ירושלים: מוסד הרב קוק.
- רביצקי, אביעזר, 1996. הקץ המגולה ומדינת היהודים: משיחות, ציונות ורדיקליזם דתי בישראל, תל אביב: עם עובד.
- רובינשטיין, דני, 1982. מי לה' אלי: גוש אמונים, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- רוזנק, אבינועם, 2013. סדקים: על אחדות ההפכים, הפוליטי ותלמידי הרב קוק, תל אביב: רסלינג.
- רוט, ענת, 2014. לא בכל מחיר: מגוש קטיף ועד עמונה, הסיפור מאחורי המאבק על ארץ ישראל, תל אביב: ידיעות ספרים.
- רז-קרוצקי, אמנון, 2002. "בין 'ברית שלום' ובין בית המקדש: הדיאלקטיקה של גאולה ומשיחיות בעקבות גרשם שלום", תיאוריה וביקורת 20 (אביב), עמ' 87–112.
- שגיא, רפאל, 2015. רדיקליזם משיחי במדינת ישראל: פרקים בסוד התיקון המשיחי בהגותו של הרב יצחק גינזבורג, תל אביב: גוונים.
- שלג, יאיר, 2000. הדתיים החדשים: מבט עכשווי על החברה הדתית בישראל, ירושלים: כתר.
- , 2004. "הסרבנות האפורה של הרב טאו", הארץ, 15.9.2004.

- Aran, Gideon, 1991. "Jewish Zionist Fundamentalism: The Bloc of the Faithful in Israel (Gush Emunim)," in Martin E. Marty and R. Scott Appleby (eds.), *Fundamentalisms Observed*, Chicago and London: University of Chicago Press, pp. 265–344.
- Dalsheim, Joyce, 2011. *Unsettling Gaza: Secular Liberalism, Radical Religion, and the Israeli Settlement Project*, New York: Oxford University Press.
- , 2014. *Producing Spoilers: Peacemaking and the Production of Enmity in a Secular Age*, New York: Oxford University Press.
- Dalsheim, Joyce, and Assaf Harel, 2009. "Representing Settlers," *Review of Middle East Studies* 43(2), pp. 219–238.
- Feige, Michael, 2009. *Settling in the Hearts: Jewish Fundamentalism in the Occupied Territories*, Detroit: Wayne State University Press.
- Fischer, Shlomo, 2007. "Self-Expression and Democracy in Radical Religious Zionist Ideology," Ph.D. dissertation, Hebrew University of Jerusalem.

- , 2011. "Radical Religious Zionism: From the Collective to the Individual," in Boaz Huss (ed.), *Kabbalah and Contemporary Spiritual Revival*, Beer-Sheva, Israel: Ben-Gurion University Press, pp. 285–306.
- Garb, Jonathan, 2009. *The Chosen Will Become Herds: Studies in Twentieth-Century Kabbalah*, trans. Yaffah Berkovits-Murciano, New Haven: Yale University Press.
- Gopin, Marc, 2002. *Holy War, Holy Peace: How Religion Can Bring Peace to the Middle East*, New York: Oxford University Press.
- Gorenberg, Gershom, 2006. *The Accidental Empire: Israel and the Birth of the Settlements, 1967–1977*, New York: Henry Holt.
- Harding, Susan, 1992. "Representing Fundamentalism: The Problem of the Repugnant Cultural Other," *Social Research* 58(2), pp. 373–393.
- Huss, Boaz, 2007. "The New Age of Kabbalah: Contemporary Kabbalah, the New Age and Postmodern Spirituality," *Journal of Modern Jewish Studies* 6(2), pp. 107–125.
- Idel, Moshe, 2000. *Messianic Mystics*, New Haven, Conn.: Yale University Press.
- Inbari, Motti, 2007. "Fundamentalism in Crisis: The Response of the Gush Emunim Rabbinical Authorities to the Theological Dilemmas Raised by Israel's Disengagement Plan," *Journal of Church and State* 49(4), pp. 697–716.
- , 2009. *Jewish Fundamentalism and the Temple Mount: Who Will Build the Third Temple?* Albany: State University of New York Press.
- , 2014. *Messianic Religious Zionism Confronts Israeli Territorial Compromises*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Kravel-Tovi, Michal, and Yoram Bilu, 2008. "The Work of the Present: Constructing Messianic Temporality in the Wake of Failed Prophecy among Chabad Hasidim," *American Ethnologist* 35(1), pp. 64–80.
- Lustick, Ian, 1988. *For the Land and the Lord: Jewish Fundamentalism in Israel*, New York: Council on Foreign Relations.
- Newman, David, 1986. "Gush Emunim: Between Fundamentalism and Pragmatism," *Jerusalem Quarterly* 39, pp. 33–43.
- Persico, Tomer, 2014. "Neo-Hasidic Revival: Expressivist Uses of Traditional Lore," *Modern Judaism* 34(3), pp. 287–308.
- Satherley, Tesa, 2013. "'The Simple Jew': The 'Price Tag' Phenomenon, Vigilantism, and Rabbi Yitzchak Ginsburgh's Political Kabbalah," *Melilah* 10, pp. 57–91.
- Schwartz, Dov, 2009. *Religious Zionism: History and Ideology*, Brighton, Mass.: Academic Studies Press.
- Schwartzmann, Julia, 2013. "Rabbi Yitzchak Ginsburgh and his Feminine Vision of the Messianic Age," *Journal of Modern Jewish Studies* 12(1), pp. 52–70.

- Sivan, Emanuel, 1995. "The Enclave Culture," in Martin E. Marty and R. Scott Appleby (eds.), *Fundamentalisms Comprehended*, Chicago and London: The University of Chicago Press, pp. 11–68.
- Steinhardt, Joanna, 2010. "American Neo-Hasids in the Land of Israel," *Nova Religio: The Journal of Alternative and Emergent Religions* 13(4), pp. 22–42.
- Stern, Nehemia, 2015. "Post Secular Ethnography: Religious Experience and Political Individualism among Neo-Hasidic Religious Zionists in Israel and the West Bank," in Philip Wexler and Yotam Hotam (eds.), *New Social Foundations for Education: Education in "Post Secular" Society*, New York: Peter Lang Publishing, pp. 173–191.
- Tamari, Assaf, 2014. "The Place of Politics: The Notion of Consciousness in Rabbi Yitzchak Ginsburgh's Political Thought," *Israel Studies Review* 29(2), pp. 78–98.
- Weber, Max, 1949 [1904]. "Objectivity in Social Science and Social Policy," in Edward A. Shils and Henry A. Finch (eds.), *The Methodology of the Social Sciences*, New York: Free Press.
- Weiss, Hadas, 2011. "On Value and Values in a West Bank Settlement," *American Ethnologist* 38(1), pp. 36–46.